

**М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык
илимий - изилдөө университети**

Кыргызстан Эл аралык Университети

Диссертациялык кеңеш Д 08.24.697

Кол жазма укугунда
УДК: 338.22.021.2

Абдыкадыр кызы Гулзада

**Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторун
системалуу өнүктүрүү боюнча мамлекеттик башкарууну
оптималдаштыруу**

08.00.05 – тармактык экономика

экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2024

Диссертациялык иш К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин башкаруудагы экономикалык программалар кафедрасында аткарылган.

Илимий жетекчи: **Калманбетова Гулзат Талимбековна,**
экономика илимдеринин доктору,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик
университетинин доценти, Бишкек шаары

**Расмий
оппоненттер:**

Жетектөөчү уюм:

Диссертациялык ишти коргоо 202__ жылдын _____ саат 11.00 дө М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий - изилдөө университетине жана Кыргызстан Эл аралык университетинине караштуу Д 08.24.697 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Тоголок Молдо көчөсү 58.

Диссертациянын видеоконференциясына кирүү үчүн шилтеме:
<https://vc.vak.kg/b/082-s27-wxr-tw8>

Диссертациялык иш менен М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илим-изилдөө университетинин (720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү 58) жана Кыргызстан Эл аралык университетинин (720001, Бишкек ш., Чуй просп., 255) китепканаларынан жана ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан таанышууга болот https://stepen.vak.kg/diss_sovety/d-08-24-697/

Автореферат 202__ жылдын _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
экономика илимдеринин
кандидаты, доцент

Байтерекова Г.С.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасынын агрардык сектору өнүккөн мамлекеттердин агрардык секторуна салыштырмалуу учурда мамлекеттик колдоого жана жөнгө салууга болгон муктаждыктар менен мүнөздөлөт. Бул бир катар чет мамлекеттерге караганда айыл чарба жерлеринин биоклиматтык потенциалынын төмөндүгүнө, жердин тартыштыгына, айыл чарба өндүрүшүнүн өнөр жай ресурстарын жана анын продукциясын ташууга транспорттук чыгымдардын көбөйүшүнө, ошондой эле өз алдынча мамлекет катары калыптана баштагандан бери курчуп кеткен кризисти жеңүү үчүн капиталдык салымдардын зарылдыгы, тармактын техникалык жана технологиялык артта калуусу менен шартталган.

Өнүккөн өлкөлөрдө агрардык сектор экономиканын түзүмүндө анча маанилүү орун ээлебегендигине карабастан, бул тармакка өзгөчө көңүл бурушат. Агрардык саясаттын бүткүл тармагы (экономикалык, техникалык, инвестициялык) атаандаштыкка жөндөмдүү агросекторду камсыз кылууга багытталган. Буга агрардык сектордун бардык тармактарын тең салмактуу өнүктүрүү аркылуу гана жетүүгө болот. Ошол эле учурда, айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү, сактоо, ташуу жана сатуу, башкача айтканда, агробизнес тармагы тездик менен өнүгүп жатат.

Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу – бул агрардык секторду өнүктүрүү үчүн туруктуу экономикалык, укуктук жана социалдык шарттарды түзүү, калктын социалдык-алгылыктуу баада сапаттуу тамак-аш азыктарына болгон муктаждыгын канааттандыруу, айлана-чөйрөнү коргоо максатында, фермерлердин кирешелерине таасир этүү каражаттарын, айыл чарба өндүрүшүнүн түзүмүн, агрардык базарды, айылдын социалдык түзүмүн, тармактар жана чарбалар аралык мамилелерди өзүнө камтыган татаал механизм.

Азыркы учурда, экономикалык жактан өнүккөн көпчүлүк өлкөлөрдүн агрардык саясатынын негизги мазмуну ар кандай субсидиялар, дотациялар жана жеңилдиктер аркылуу айыл чарба тармагын мамлекеттик колдоо болуп саналат. Айрым өлкөлөрдө айыл чарбасына мамлекеттик финансылык салымдар анын продукциясынын базар баасынан 1,5-2 эсе ашып түшөт. Айыл чарбасын жана тамак-аш өнөр жайын мамлекеттик колдоо, азыркы учурда айыл чарба продукциясынын ири экспортторлору болгон Америка Кошмо Штаттарында, Канадада, Европа биримдигине кирген өлкөлөрдө азык-түлүктү өндүрүүнүн кескин жогорулашында негизги ролду ойногон.

Дүйнөлүк пандемия, учурдагы геосаясий абал биринчи орунга тамак аш коопсуздугун камсыздоону баардык эле өлкөлөрдүн жетекчилеринин алдында учурдагы негизги көйгөй катары кабыл алууга мажбурлады. Ааламдашуу заманында бир да мамлекет өзүнүн калкын айыл чарба продукцияларына, тамак ашка болгон муктаждыктарын жалгыз өзү толук чечүүгө мүмкүнчүлүгү жетпейт. Ошодуктан тамак аш коопсуздугунун өзөгүн түзгөн айыл чарба

продукцияларын өндүрүү, кайра иштетүү, учурда 50 пайыздан көбүрөөк импорттолуп жаткан продукциялардын кээ бир түрүн өзүбүздүн фермер-өндүрүүчүлөрдү ар тараптуу колдоо менен алмаштыруу, ашыкчасын тамак аш продукцияларына дүйнөлүк масштабда суроо-талаптын өсүшү жана баалардын эки-үч эсеге көтөрүлүүп жаткан шартта экспорттонун негизинде киреше табуу негизги маселе бойдон калууда. Коюлган максаттарга жетүү үчүн агрардык сектордун учурдагы абалына талдоо жүргүзүү менен андан ары анын натыйжалуулугун жакшыртуу үчүн мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу керектигин негиздөө абдан актуалдуу.

Илимий-теориялык, методикалык жана практикалык жактан Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторун системалуу өнүктүрүү боюнча мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу боюнча Дж.М.Кейнс (2006), Буздалов И.Н. (2002), А.В.Петриков (2000), Г.А.Калиев (1998), Глазунов А. И. (2006), Добрынин В. А. (2001) Комаров В. И. (1999), Куликов И. М. (2002), Сергеев В. Н. (2000), Ушачев И. Г (2006) Варламов А.А. (2000), Чаянов А.В. (1998) ж.б.у сыяктуу бир катар чет өлкөлүк илимпоз-окумуштуулардын эмгектеринде кеңири талданган.

Кыргыз Республикасынын агрардык секторун системалуу өнүктүрүү боюнча изилдөөгө салым кошуп, эмгектеринде чагылдырылган окумуштуулар: Мусакожоев Ш. М. (2010), Орузбаев А. О. (2002), К.Абдымаликов (2012), Койчуев Т.К. (2007) Камчыбеков Т. К. (2021), Балбаков М. Б. (1992), Ж.Жумабаев (2004), Атышов К. А. (2020), Идинов К. И. (1997), Жумалиева Э. (2013), Жаилов Ж. С. (2002), Токсобаева Б. А. (2018) жана башкалар.

Ушуга байланыштуу иштин актуалдуулугу башкаруунун эффективдүү механизмдерин өнүктүрүүнүн, кооперациянын жана интеграциянын негизинде агрардык секторду туруктуу өнүктүрүүгө инновациялык жана инвестициялык процесстердин негизинде багытталган жолдорду тез арада издөөнүн зарылчылыгы менен аныкталат. Анын негизинде изилдөөнүн максаттары жана милдеттери аныкталган.

Диссертациялык иштин темасынын артыкчылыктуу илимий багыттары, ири илимий программалары (долбоорлор), илимий жана билим берүү мекемелер тарабынан жүргүзүлгөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы.

Диссертациялык изилдөөнүнүн темасы Кыргыз Республикасынын 2018-2040 жылдардагы Улуттук өнүгүү стратегиясы, Кыргыз Республикасынын 2026 жылга чейинки өнүгүү улуттук программасы, 2019-2023 жылдары Кыргыз Республикасында “жашыл” экономиканы өнүктүрүү концепциясы жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин “Экономикалык программа жана башкаруу” кафедрасынын илимий темасы жана багыттары менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери: Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторунун калыптанышын жана учурдагы абалын изилдөө аркылуу тармакты системалуу өнүктүрүү үчүн мамлекеттик

башкарууну оптималдаштыруу боюнча теоретикалык-практикалык сунуштарды иштеп чыгуу-диссертациялык иштин максаты болуп саналат.

Изилдөөнүн максаттары төмөнкү **милдеттерди** чечүү зарылдыгын шарттады:

1. агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуунун теориялык негиздерин ар тараптуу жана тереңдетип изилдөө жүргүзүү;

2. агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуунун дүйнөлүк тажрыйбасын изилдөө;

3. агрардык сектордогу чарба жүргүзүүчүлөрдүн ишмердигин жөнгө салуу укуктук негиздерин иликтеп чыгуу;

4. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун учурдагы абалына талдоо жүргүзүү;

5. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун калыптанышына жана учурдагы абалына мамлекеттик башкаруунун таасирин аныктоо;

6. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун негизги өнүгүү багыттарын аныктоо;

7. Кыргыз Республикасынын агрардык секторун мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Экономиканын агарадык секторунун өнүгүшүнө мамлекеттик башкаруунун тийгизген таасирин баалоо боюнча илимий-методикалык жоболорду негиздөө жана ошондой эле мамлекеттик башкаруунун өнүгүү жолдорун жана ыкмаларын оптималдаштыруу боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкү *илимий натыйжалар* алынды:

- теориялык жана практикалык материалдардын жана дүйнөлүк тажрыйбанын негизинде мамлекеттик жөнгө салуунун маңызы ачылды, мамлекеттик жөнгө салуу түшүнүктөрүнө кошумча автордук интерпретация берилди;

- агрардык сектордун өнүгүшү менен мамлекеттик жөнгө салуунун өз ара байланышы бар экени негизделди;

- агрардык сектордогу чарба жүргүзүүчүлөрдүн ишмердигин жөнгө салуучу укуктук-ченемдик актыларга толуктоолорду киргизүү керектиги ачыкталды;

- Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун учурдагы көйгөйлөрү ачыкталды;

- Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун калыптанышына жана учурдагы абалына мамлекеттик башкаруунун ролу аныкталды;

- Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун негизги өнүгүү багыттары аныкталды;

- Кыргыз Республикасынын агрардык секторун мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу боюнча сунуштар иштелип чыкты.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. Изилдөөдөгү теориялык жана методологиялык иштелмелер, корутундулар жана практикалык сунуштар экономиканын агрардык секторун өнүктүрүү саясатында

мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу жана аны өнүктүрүү боюнча пайдаланууга мүмкүндүк берет. Ошондуктан диссертациялык изилдөөдө мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу агрардык сектордун өнүгүшүнө тийгизген таасирин жакшыртуу боюнча конкреттүү сунуштар киргизилди.

Алынган натыйжалардын экономикалык маанилүүлүгү сунуш катары киргизилген жоболордун жана практикалык сунуштардын ишке ашышы агрардык секторду өнүктүрүүгө жана тамак аш коопсуздугун түзүүгө өбөлгө түзүп, жалпы экономикалык абалды жакшыртып, жакырчылыкты кыскартууну камсыз кылат.

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору:

1. агрардык сектордун өнүгүшүнө мамлекеттик жөнгө салуунун тийгизген таасири боюнча теориялык-методологиялык негиздерин терең изилдөө;

2. агрардык секторду өнүктүрүүдө мамлекеттик жөнгө салуунун ролун негиздөө жана аны оптималдаштырууну өнүктүрүү;

3. агрардык сектордогу чарба жүргүзүүчүлөрдүн ишмердигин жөнгө салуу укуктук актыларга толуктоолорду киргизүү;

4. жүргүзүлгөн анализдин негизинде агрардык сектордо жана айыл чарбасында иш жүргүзүүчү субъектердин иш аракетиндеги учурдагы көйгөйлөрү;

5. агрардык сектордун натыйжалулугун жогорулатуу;

6. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун негизги өнүгүү багыттарын аныктоо;

7. Кыргыз Республикасынын агрардык секторун мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Диссертация - изденүүчүнүн өз алдынча илимий изилдөөсү болуп саналат. Илимий жаңычылдыкты, теориялык жана практикалык, экономикалык жана социалдык маанилерди камтыган негизги идеялар, корутундулар жана практикалык сунуштар изденүүчүнүн өзү тарабынан жеке аныкталды жана көп жылдык эмгектенүүсүнүн натыйжасында иштелип чыкты. Ал үчүн изденүүчү көп жылдар бою илимий классикалык жана азыркы учурдагы экономикалык адабияттарды окуп, изилдөөнүн негизинде чет өлкөлүк жана ата мекендик тажрыйбаны, усулдук сунуштарды, ченемдик жана статистикалык материалдарды талдоону жалпылаштырып, мамлекеттик жөнгө салуунун экономиканын агрардык секторун өнүктүрүүдөгү таасирин аныктап, сунуштарды иштеп чыкты.

Изилдөөнүн маалымат базасы. КР Улуттук статистикалык комитетинин статистикалык маалыматтары, министрликтердин, ведомстволордун, аймактардын жана мамлекеттик кызматтардын материалдары изилдөөнүн маалыматтык базасы болуп калды. Диссертацияда ата мекендик жана чет өлкөлүк алдыңкы окумуштуулардын эмгектери, ошондой эле, агрардык секторду системалуу өнүктүрүү боюнча мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу тармагы боюнча башка изилдөөлөр колдонулган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациялык изилдөөнүн негизги кортундулары жана натыйжалары эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда апробациядан өттү:

«Проблемы развития экономики Кыргызстана в пандемической и постпандемической периоды» (М.Рыскулбеков атындагы КЭУ, Бишкек ш., 2020-ж., атайын чыгарылыш); Мамлекеттик агрардык иш алып барууну жөнгө салуунун дүйнөлүк тажрыйбасы (БМУнун жарчысы №2. - 2022-ж.-76 б.) «Новые векторы экономического развития» (К.Карасаев атындагы БМУ, Бишкек ш., 2022-ж.); Кыргыз Республикасынын Агро-чарба секторун мамлекеттик жөнгө салуу ролу жана мааниси (БМУнун жарчысы № 2. – Бишкек, 2022-ж.-76 б.) «Цифровое образование для социальной и финансовой инклюзии и гендерного равенства» (К.Карасаев атындагы БМУ, Бишкек ш., 2022-ж).

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда толук жарыялоо.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары КР Президентине караштуу УАК тарабынан сунушталган 8 илимий макала жана чет өлкөлүк журналдарда, анын ичинде 7 макала ИЦРИге кирген басылмаларда жарыяланган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык изилдөө 175 баракта баяндалган жана кыскартуулардын жана белгилөөлөрдүн тизмесинен, киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган булактардын тизмесинен турат. 25 аналитикалык таблицаны, 7 сүрөттү жана тиркемелерди камтыйт

ИЗИЛДӨӨ ИШИНИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын актуалдуугу, артыкчылыктуу, ири илимий программалар менен байланышы, илимий изилдөө деңгээли негизделген, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери, алынган натыйжалардын илимий жаңылыгынын даражасы аныкталган. Алынган жыйынтыктардын экономикалык жана практикалык мааниси ачылып, коргоого чыгарылчу негизги жоболор түзүлдү, изденүүчүнүн изилдөөгө кошкон жеке салымы баяндалды жана диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын негизги жоболору сунушталды.

“Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу системасын теориялык жактан негиздөө” аталышындагы **биринчи бапта** экономиканы жөнгө салууда мамлекеттин ролу каралып, теориялык жана методикалык аспекти лери негизделген. Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу принциптери, формалары, методдоруна арналган көп сандаган илимий эмгектер талдоого алынган. [Буздалов И.Н. *Агрардык саясаттын социалдык-экономикалык проблемалары жана агрозык-түлүк рынокторун өнүктүрүү.* - М.: Энцикл. Орус кыштактары, 2002. - Б. 12.]

Экономиканын агрардык сектору борбродук-пландаштыруу экономикалык системада толугу менен мамлекеттик башкарууда болгон. Бардык айыл чарба жерлери, айдоо жерлери, жер-суу жана материалдык-техникалык ресурстар мамлекет тарабынан түздөн-түз мамлекеттик таасир этүү методу менен башкарылып келген. Бирок бүгүнкү күндө мамлекеттик

менчиктин үлүшүнө айыл чарбасынын болжол менен 5 % дан 10 % га чейинкиси туура келген шартта, мамлекеттик таасир олуттуу кыскарууга учураган. Фермерлер, дыйкан чарбалары, башка түзүмдөр пайда болуп, алар жер үлүштөрүнө, акцияларга, материалдык-техникалык ресурстарга ээлик кылууда.

Бирок учурда агрардык сектордун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн мамлекеттин экономикалык жөнгө салуу методдорун, бюджеттик жана фискалдык саясат, финансы-кредиттик жана инвестициялык саясат, пландаштыруу, божомолдоо, программалоо жана салык саясаты сыяктуу механизмдер аркылуу жогорулатуу талап кылынууда.

Улуттук экономиканы өнүктүрүүдө дал ушул жолдор экономикалык коопсуздукту камсыздоону, калктын жашоо деңгээлин көтөрүүнү, жакырчылыкты азайтууну жана социалдык максаттарга жетүүнү камсыз кылышат. Учурда Кыргызстандын экономикасынын бардык тармактарынын ичинен дал ушул агрардык сектор натыйжалуу мамлекеттик жөнгө салуу куралдарына муктаж.

Түздөн-түз жөнгө салуу методу мамлекеттин бөлүштүрүүчү функциялар аркылуу агрардык сектордун түзүмүнө түздөн-түз таасирин болжолдойт. Мисалга алсак, тиешелүү мамлекеттик орган бюджеттик жана бюджеттик эмес фонддордон субсидия, дотация түрүндө тигил же бул тармакка, аймакка кайтарымсыз максаттуу каржылоо жүргүзүшү мүмкүн. Же болбосо мамлекет фермерлерге аларды колдоо жана артыкчылыктуу өнүктүрүү үчүн жеңилдетилген насыяларды бере алат. Мамлекет кирешеси төмөн, эмгекти көп талап кылган ж.б.у.с. тармактарды инвестициялоо аркылуу айыл чарбасынын тигил же бул багытын өнүктүрүүгө түздөн-түз таасир этет. Мамлекет товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү төмөнкү баада берүү менен жеке дыйкан чарбаларына же айрым тармактарга колдоо көрсөтүүдө. Мисалга ала турган болсок, Кыргызстандын айыл чарбасы арзан бензинге жана соляркага, үрөнгө, жер семирткичтерге ж.б.у.с. муктаж. Мамлекет өзүнүн бийлигин колдонуп, учурда бул процесстерди жөнгө салууда. Экономиканын агрардык сектору, билим берүү, саламаттыкты сактоо, айлана-чөйрөнү коргоо сыяктуу эле, көптөгөн өлкөлөрдүн, анын ичинде Кыргыз Республикасынын субсидияларынын туруктуу объектиси болууга тийиш.

“Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун учурдагы абалын жана башкаруу системасын талдоо” аталышындагы экинчи бапта агрардык сектордогу чарба жүргүзүүчүлөрдүн ишмердигин жөнгө салуу укуктук негиздери каралып, Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун учурдагы абалы комплекстүү талданып, агрардык сектордун калыптанышына жана учурдагы абалына мамлекеттик башкаруунун таасири аныкталды.

Изилдөөнүн объектиси болуп агрардык сектор саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп агрардык секторду системалуу өнүктүрүү боюнча мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу процесси саналат.

Изилдөөнүн методдору: статистикалык, салыштырмалуу, жалпылоо, сандык, системалык жана экономикалык-математикалык моделдөө ыкмалары.

Изилдөөнүн методикасынын негизин экономика илиминде кабыл алынган экономикалык болжолдоонун ыкмалары жана методдору, мисалы, экономикалык-математикалык анализдин методдору, статистикалык анализ, эксперттик изилдөөлөр түзөт.

Ааламдашуу заманында бир да мамлекет өзүнүн калкын айыл чарба продукцияларына, тамак ашка болгон муктаждыктарын жалгыз өзү толук чечүүгө мүмкүнчүлүгү жетпей жатат. Ошодуктан тамак аш коопсуздугунун негизин түзгөн айыл чарба продукцияларын өндүрүү, кайра иштетүү, учурда 50 пайыздан көбүрөөк импорттолуп жаткан продукциялардын кээ бир түрүн өзүбүздүн фермер-өндүрүүчүлөрдү ар тараптуу колдоо менен алмаштыруу, ашыкчасын тамак аш продукцияларына дүйнөлүк масштабда суроо-талаптын өсүшү жана баалардын эки-үч эсеге көтөрүлүп жаткан шартта экспорттонун негизинде киреше табуу актуалдуу маселе бойдон калууда.

2.1-таблица. Кыргыз Республикасынын калкы үчүн негизги тамак-аш азыктарын керектөөнүн орточо физиологиялык ченемдери[21]

Продуктулар	Негизги тамак-аш азыктарын керектөөнүн калктын адам башына карата орточо физиологиялык нормалары			Негизги тамак-аш азыктарынын кубаттуулугу			
	кг/сутка	кг/ай	кг/жыл	белокт ор, г	майлар, г	углеводд ор, г	кубатту улугу, суткасы на ккал
Дан азыктар (нан, макарон азыктар, ун, акшактар, дан буурчактар) данга айлантип эсептегенде	0,32	9,61	115,34	33,64	4,31	221,85	1040,86
Картошка	0,27	8,21	98,55	5,30	1,00	47,96	212,00
Жашылча жана бакча өсүмдүктөр	0,32	9,52	114,25	3,32	0,32	17,71	72,06
Мөмө-жемиштер	0,34	10,31	123,74	2,57	4,39	44,92	199,20
Кант жана кондитер азыктар	0,07	2,13	25,55	0,00	0,00	69,86	265,30
Өсүмдүк май	0,03	0,76	9,13	0,00	24,98	0,00	224,75
Эт жана эт азыктар (этке айлантип эсептегенде)	0,17	5,11	61,30	28,70	27,00	0,00	358,60
Балык жана балык азыктар	0,03	0,76	9,10	4,60	0,28	0,00	21,00
Сүт жана сүт азыктар (сүткө айлантип эсептегенде)	0,56	16,67	200,00	25,30	39,20	26,20	556,00
Жумуртка, даана	0,51	15,21	182,50	2,54	2,30	0,14	31,40
Бардыгы				105,97	103,78	428,64	2981,17

Булак: Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2018-жылдын 6-августундагы No 116 токтому [Электрондук ресурс]: – Кирүү режими: [https://cbd.minjust.gov.kg/92065/edition/442404/kg]

Коюлган максаттарга жетүү үчүн агрардык сектордун учурдагы абалына талдоо жүргүзүү менен андан ары анын натыйжалуулугун жакшыртуу боюнча мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу керектигин негиздөө абдан маанилүү маселе бойдон калууда.

Кыргыз Республикасынын калкы үчүн негизги тамак-аш азыктарын керектөөнүн орточо физиологиялык ченемдери Министрлер кабинети тарабынан 2010-жылдын 19-февралындагы № 111 токтому менен бекитилген. (2.1-таблица)

Анын негизинде тамак-аш азыктарын керектөөнүн калктын адам башына карата орточо физиологиялык нормалары бир күнгө, бир айга жана бир жылга карата аныкталып, тамак-аш азыктарынын кубаттуулугу да белгиленген. Ал көрсөткүчтөр мамлекеттик башкаруу органдары үчүн бул тармактын индикативдик өнүгүү багыты катары белгиленип, калкты тамак аштын 10 түрү боюнча толук камсыздоо боюнча иш чараларды жүргүзүү-агрардык секторду оптималдуу башкарууну жакшыртуу менен түздөн түз байланышта экенин талдоо иштери көргөзүүдө.

2.2-таблица- Кыргыз Республикасынын калкын негизги тамак-аш азыктары менен камсыз кылуу боюнча 2022-жылдын көрсөткүчтөрү[22]

	Өлчөө бирдиги	Дан азыктар (нан, макарон азыктар, ун, акшактар, дан буурчактар) данга айлантып эсептегенде	Кар төшкө	Жашылча жана бакча өсүмдүктөр	Эт жана эт азыктар (этке айлантып эсептегенде)	Сүт жана сүт азыктар (сүткө айлантып эсептегенде)	Жумуртка, даана
Калктын саны	7037590 миң адам						
КР ЖК тарабынан бекитилген калктын жан башына керектөөнүн минималдуу нормасы	кг	115,34	98,55	114,25	61,30	200,00	182,50
Ресурстардын бардыгы	миң тн.	3 267,7	1 974,6	2 199,3	316,9	1 839,5	845,2
Өндүрүлгөн	миң тн.	1 992,2	1275,	1 389,7	248,3	1 734,1	607,9
Чыгымдар (үрөндөр, табигый жоготуулар, малга тоют)	миң тн.	40,2	192,0	83,5	0,3	1,6	0,04
2022-ж. январь - декабрь Экспорт	миң тн.	186,0	64,1	73,1	10,7	202,3	0,02
2022-ж. январь - декабрь Импорт	миң тн.	656,0	41,0	146,2	58,3	30,6	177,8
Экспортту жана импортту эсепке алуу менен ички рыноктун көлөмү	миң тн.	2499,0	1198,5	1069,7	364,2	1566,2	1023,3
Ички рыноктун көлөмүнө жараша жан башына керектөө	кг/жыл	355,1	170,2	151,9	51,8	236,8	145,4
Камсыздоо катышы	%	307,9	172,7	132,9	84,5	118,4	79,7

Булак: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде, түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2018-2023-ж – Б., 2023. – Кирүү режими: <https://stat.gov.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo/>. - башкы беттен.

2023-жылдын 1 январына карата Кыргыз Республикасынын калкын негизги тамак-аш азыктары менен камсыз кылуу боюнча көрсөткүчтөр 2.2-таблицада берилген.

Ага ылайык республика боюнча 7037590 миң адамга болгон тамак-аш азыктарынын 6 түрү боюнча жылдык көлөмү, анын ичинен республиканын аймактарында өндүрүлгөн көлөмү, чыгымдар жана табигый жоготуулар, экспорттук жана импорттук операциялардын негизинде көбөйүшү жана азайышы, тамак-аш азыктарынын жан башына керектөөсү жана камсыздоо катышы боюнча көрсөткүчтөр берилген. Анын негизинде төмөнкү жыйынтыктарды чыгарууга болот:

- 2022-жылдын январь-декабрь аралыгында республикада болгон жалпы тамак аш ресурстарынын көлөмүнүн 60,9 % дан (дан азыктар (нан, макарон азыктар, ун, акшактар, дан буурчактар) данга айлантып

- эсептегенде) 94,3 % га (сүт жана сүт азыктары (сүткө айлантып эсептегенде)) чейин ички өндүрүүчүлөр тарабынан өндүрүлгөн;

- аларды өндүрүүгө кеткен чыгымдар (үрөндөр, табигый жоготуулар, малга тоют) дан өсүмдүктөрүнүн 2,0 % ын , жашылча жана бакча

- өсүмдүктөрүнүн 6,1 % ын, картошканын 15,1 % ын түзгөн;

- өндүрүлгөн тамак азыктарынын ичинен салыштырмалуу түрдө картошка (64,1 миң тн.), сүт жана сүт азыктары көбүрөөк (202,3 миң тн.) экспорттолгон;

- дан азыктары (656,0 миң тн.), жашылча жана бакча өсүмдүктөрү (146,2), жумуртка (177,8 млн.даана), эт жана эт азыктары (58,3 миң тн.) боюнча импорт басымдуулук кылган;

- экспортту жана импортту эсепке алуу менен ички республикалык рыноктун көлөмү жалпы ресурстардын 48,6 % нан (жашылча жана бакча өсүмдүктөр) 121,12 % га чейин (Жумуртка) түзгөн;

- эт жана эт азыктары (84,5 %), жумуртка (79,7 %) боюнча камсыздоо адам башына эң төмөнкү көрсөткүчтөрдү көргөзгөн;

- дан азыктары (307,9 %), картошка (172,7 %), жашылча жана бакча өсүмдүктөрү (132,9 %) жана сүт жана сүт азыктары (118,4 %) менен ар бир жаран толук камсыз болгон.

Ошентип Кыргыз Республикасында 2.2- таблицадагы каралган тамак аш азыктары менен жарандарды толук камсыз кылуу боюнча иш чараларды жүргүзүү-мамлекеттик органдардан агрардык секторду системалуу өнүктүрүү боюнча мамлекеттик башкарууну оптималдаштырууну талап кылууда.

2.3-таблицада калктын киши башына айыл чарба продуктыларынын негизги түрлөрү менен камсыз кылуу боюнча көрсөткүчтөр каралган. Анын негизинде чараба жүргүзүүчүлөр тарабынан өндүрүлгөн продукциялардын бардык түрү боюнча өнүгүү динамикасын (картошкадан башка) изилдөө

аралыгында байкаса, 2.1-таблицанын көрсөткүчтөрүнө салыштырмалуу ар бир адамдын башына негизги тамак аш продукциялар менен камсыздалышы чийки сүт менен 137,5 %, жашылча менен 1,9 эсе, картошка менен 2,0 эсе, дан (иштетилгенден кийинки салмакта) менен 2,7 эсеге көп болсо, тескерисинче мөмө-жемиштер менен болгону 35,6 %, малдын жана үй канаттууларынын эти менен 63,6 %, жумуртка менен 73,4 % камсыз болгонун көрүүгө болот.

2.3-таблица-2022-жылы калктын киши башына айыл чарба продуктыларын негизги түрлөрүн өндүрүү (кг)

Жылда р	Дан (иштетилгенд ен кийинки салмакта)	Картош ка	Жашыл ча	Мөмө- жемишт ер	Малдын жана үй канаттууларын ын эти (союлган салмакта)	Чийк и сүт	Жумуртк а, даана
2017	307	238	183	40	36	262	86
2018	311	238	221	41	36	261	88
2019	311	221	222	43	36	265	90
2020	317	210	220	44	36	264	89
2021	229	202	210	42	37	266	88
2022	316	202	221	44	39	275	134

Булак: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде, түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2018-2023-ж – Б., 2023. – Кируу режими: <https://stat.gov.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo/>. - башкы беттен.

Ошондуктан жетишпеген тамак аш азыктарынын түрлөрүнүн көлөмүн көбөйтүү, жалпы эле басымдуу түрдө импорттолуп келип жаткан тамак аш азыктарынын көлөмүн экологиялык жактан таза, өзүбүздө өндүрүлгөн айыл чарба продукциялары менен калкты камсыз кылуу-учурдун талабы болуп калууда.

Кыргыз Республикасынын экономикалык жалпы өнүгүшүнө, тамак аш коопсуздугуна жана калктын социалдык-экономикалык абалына таасир берүүчү агрардык сектор мамлекеттин экономикасынын башка тармактарын кошо өнүктүрүүгө багытталган приоритеттүү экономикалык тармагы катары республика эгемендүүлүккө ээ болгондон баштап эле Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети тарабынан таанылган. Ошондуктан республикада кандай саясий, социалдык-экономикалык кырдаал түзүлбөсүн, Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети жылына калыптанган бюджеттин мүмкүнчүлүгүнө жараша агрардык секторду колдоого алып, мамлекеттик башкаруу жүргүзүп келе жатат. Мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугун аныктоо үчүн кандай критерийлерди колдонсок болот?

Эң негизги критерийлер – агрардык сектордун натыйжалуулугу - айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү, мал чарбасынын өндүрүмдүүлүгү, өндүрүлгөн айыл чарба продукцияларын коромжусуз пайдалануу (сатуу), кайра иштетүү ишканалары аркылуу жоготууну кыскартуу менен аныкталып,

андай натыйжалуулукка жетишүү үчүн мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан талап кылынуучу кандай жумуштар, алар кандай деңгееде аткарылып жатышы, мисалы дыйкан (фермер) чарбаларына жалпы багыт берүү, иш алып барышына шарт түзүү жана көмөктөшүү, уюштуруу ж.б.у.с. маселелери, биздин оюбузча, негизин түзөт.

Өсүмдүктөрдү өстүрүү үчүн айдоо жерлерди айдап-түздөөгө, үрөндү себүүгө айыл чарба техникалары, баардык шаймандары менен трактор жана өндүрүлгөн өсүмдүктөрдү оруп жыйноого комбайндар, керек. Чарба жүргүзүүчү субъектилеринин басымдуу көпчүлүгүн дыйкан (фермер) чарбалары жана айыл чарба өндүрүшү менен алектенген жеке ишкерлер түзгөндүктөн, алар ишмердигин жүргүзүү үчүн дайыма айыл чарба техникаларынын кызматына муктаж. Ал муктаждыктарды өз учурунда канааттандыруу үчүн учурда республиканын агрардык секторунда тракторлордун, комбайндардын саны жетиштүүбү жана абалдары кандай?

2.4-таблицада көргөзүлгөндөй, изилдөө аралыгында айыл-чарба техникаларынын саны (тракторлор) жалпысынан 21499 дан (2019-ж.) 21 470 ке (2023-ж.), б.а. 0,1 % га кыскарса, анын ичинен айыл чарба техникаларынын негизги түрлөрү боюнча өскөнүн байкаса, тескерисинче дан жыйноочу комбайндар 12,4 % га кыскарган.

2.4-таблица. Чарбалардын бардык категорияларында болгон айыл чарба техникасы (жылдын башына карата)

	2019	2020	2021	2022	2023	Өсүү темпи % м-н
Тракторлор - бардыгы	21 499	21 519	22 157	22 098	21 470	99,9
Тракторлор соколору	8 530	9 443	9 546	9 538	10 752	126,0
Культиваторлор	2 272	3 541	3 541	3 541	3 848	169,4
Сепкичтер - бардыгы	2 793	3 102	3 017	3 018	3 030	108,5
Минералдык жер семирткичтерди чачкычтар	277	346	422	428	666	2,4 эсе
Дан жыйноочу комбайндар	2 219	2 191	2 174	1 960	1 944	87,6
Жүгөрү жыйноочу комбайндар	73	59	217	217	127	173,9
Тоют жыйноочу комбайндар жана силос жыйноочу комбайндар	387	387	196	196	454	117,3

Булак: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде, түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2018-2023-ж – Б., 2023. – Кируу режими: <https://stat.gov.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo/>. - башкы беттен.

Өткөн кылымдын 90-жылдары республиканын агрардык сектору салыштырмалуу трактор-комбайндар менен бир топ жакшы камсыз болгонун

белгилесек болот. Мисалы тракторлордун саны - 29034, дан жыйноочу комбайндардын саны - 3781, жүгөрү жыйноочу комбайндардын саны – 812, тоют жана силос жыйноочу комбайндардын саны - 2358 ди түзгөн (1990-ж.) жана жылына 3 миң даана жаңы айыл чарба техникалары келип турган, же болбосо жаңылануу 10,0 % түзгөн. Албетте мындай шартта дыйкандар өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүн көбөйтүүгө мүмкүнчүлүк алышкан.

Азыркы учурда абал кандай? Кыргыз Республикасынын суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жай министрлиги жана 2.4-таблицанын көрсөткүчтөрү далилдеп тургандай, айыл чарба техникаларын жаңылоо жана көбөйтүү маанилүү маселе боюнча калууда. Демек техникалардын басымдуу көпчүлүгү эскирип, жаңылоого муктаж. Техникалардын ээлери жеке ишкер же айыл чарба өндүрүшү менен алектенген жеке тарап болгондуктан, техникаларды жаңылоо учурдун актуалдуу көйгөйү жана мамлекет тарабынан колдоого муктаж.

Адистердин айтымында республикалык масштабда айыл чарбасында ишкердик жүргүзүүчү субъектердин айыл чарба техникаларынын кызматтарына муктаждыктарын камсыздоо үчүн жалпысынан 28 миңге жакын трактор жана 5 миңге жакын комбайн керек.

Ошондуктан чарба жүргүзүүчү субъектилер тарабынан айыл чарба техникаларын сатып алууга жана жаңылоого мамлекеттик органдар тарабынан ар кандай деңгээлде колдоого муктаж.

Өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүнө түздөн түз таасир берүүчү жогорку түшүмдүү уруктар б.а. үрөн менен агрардык сектордо чараба жүргүзүүчү субъектилерди өз учурунда жана керектүү көлөмдө камсыздоо маселеси да учурда мамлекеттик колдоого муктаж.

“Республиканын үрөнчүлүк тармагынын азыркы абалы айыл чарба өндүрүшүнүн керектөөлөрүн канааттандырбайт, айылдык товар өндүрүүчүлөрдү сертификатталган айыл чарба үрөндөрү менен камсыз кылуу орто эсеп менен 60 пайыздан ашпайт”.

Айыл чарба министрлигинин билдирген маалыматында белгилүү болгондой, жылына республика боюнча кылкандуу дан эгиндеринин үрөнүнө муктаждык 66,1 миң тоннаны түзсө, анын 96,7 % ы, жаздык арпанын үрөнү 42,3 миң тоннаны түзсө, анын 98,2 % республикада өстүрүлүп, өндүрүлөт.

Калган өсүмдүктөрдүн үрөнү менен камсыз болуу төмөнкүдөй: беде 75,1 %, пахта 94,8 %, картошка 97,5 %, жүгөрү 82,1 %, күрүч 99,8 %, күн карама 98,3 %, эспарцет 93,6 %, кант кызылчасы 74,7 %, ошондой эле гречка, рапс, соя, тамеки, сулу жана буурчак өсүмдүктөрүнүн үрөндөрү менен 100 %.

Бирок Кыргызстандагы дан үрөнүнүн дээрлик жарымы стандартка жооп бербейт [82].

Ошондуктан өсүмдүктөрдүн үрөнүн жакшыртуу максатында «Кыргыз Республикасынын үрөн чарбалары жөнүндө» жобонун . 4 абзацынын негизинде үч жылда бир жолу үрөн чарбаларын аттестациялоо каралган.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-жылдын 2-августундагы № 397 токтомуна ылайык “Кыргыз Республикасынын үрөн чарбаларына

мамлекеттик субсидияларды берүүнүн тартиби жөнүндө” жободо:

- күздүк жана жаздык буудайдын, арпанын, кант кызылчасынын, пахтанын, жүгөрүнүн, төө буурчактын, беденин жана эспарцеттин (мындан ары - артыкчылыктуу айыл чарба өсүмдүктөрүнүн) оригиналдуу (супер элиталык) жана элиталык үрөндөрүн өндүрүү жана сатуу боюнча расмий статусу бар үрөн чарбалары;

- биринчи жана экинчи репродукциядагы артыкчылыктуу айыл чарба өсүмдүктөрүнүн сертификатталган үрөндөрүн өндүрүү жана сатуу менен алектенген экинчи топтогу үрөн чарбалары дотацияланышы каралган.

Белгиленген иш чаралар да үрөн чарбаларынын ишмердигине таасир берип, жогорку сорттогу өндүрүмдүү өсүмдүктөрдүн үрөнү менен агрардык сектодо чарба жүргүзүүчү баардык субъектерди өз учурунда, керектүү көлөмдө жана арзан элиталык үрөндөр менен камсыздашы керек. Учурда бул маселедеги көйгөйлөр да толук чечиле элек.

Акыркы он, он беш жыл аралыгындагы, өзгөчө 2021-жылкы жай саратаны, суунун тартыштыгы жана аны шарттаган дүйнө жүзүндөгү жалпы жаратылыш-климаттын өзгөрүшү, абанын температурасы орточо-айлык деңгээлинен 2,3 кээ бир учурда 10 градуска чейин көтөрүлүшү өстүрүлгөн өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүнө жана чогултулган түшүмдүн көлөмүнө кескин таасир берип, түшүмдүүлүк эки, кээ бир өсүмдүктөрдүн түрү боюнча эки эседен көп кыскарышы, республиканын масштабында ирригациялык системанын учурдагы абалына жалпы чарба жүргүзүүчү субъектерин жана мамлекеттик башкаруу органдарын тынчсыздануу менен кароого түрткү берди.

Анын үстүнө акыркы отуз жыл аралыгында ирригациялык каналдардын, суу бөлүштүрүү жана башка объектеринин талапка ылайык каралбай калышы жана жогоруда көргөзүлгөн объективдүү шарттар мамлекеттик башкаруу органдардан мамилени өзгөртүүнү талап кылып, Суу чарба кызматынын балансында турган мамлекеттик суу чарба объектилерин оңдоо-калыбына келтирүү иштерин жүргүзүүгө 2022-жылы 1 миллиард 200 млн. сом республикалык бюджеттен бөлүндү же болбосо каражат мурда жылына бөлүнүп келген суммадан 5-6 эсеге көбүрөөк.

«Бул каражатка 183,1 чакырым арыктарды оңдоо, 77,4 чакырым каналдарды бетондоо, 712,1 чакырым каналдарды механикалаштырылган тазалоо, 619 гидротехникалык курулуштарды, 340 ченөөчү постторду, 105 насостук станцияларды оңдоо, 28 скважиналарды оңдоо жана тазалоо пландалууда. 14 суткалык жана он күндүк жөнгө салуу бассейни, тогуз суу сактагыч, ошондой эле 276,8 чакырым коллектордук-дренаждык түйүндөрдү оңдоо жана механикалаштырылган тазалоо иштери жүргүзүлдү». Ошону менен бирге суу ресурстарын коромжусуз пайдалануу, ирригациялык каналдарды жакшыртуу боюнча министрлик тарабынан жаңы иновациялык проектер да сунушталып жатат.

Өсүмдүктөрдү өстүрүү жана аларды толук кандуу азыктар менен азыктандыруу, анын негизинде жогорку түшүмдүүлүккө жетүү үчүн жердин кыртышынын абалы жана сапаты абдан маанилүү. Кыртышты жакшыртуу

жана сапатын жогорулатуу үчүн минералдык жер семирткичтерди берүү өз убагында жана жетиштүү көлөмдө болушу абзел.

2.5-таблицадагы көрсөткүчтөр көргөзгөндөй изилдөө аралыгында республика боюнча айыл чарба өсүмдүктөрүнө чачылган минералдык жер семирткичтер 259,2 миң центнерден 330,0 миң центнерге чейин б.а. 70,8 миң центнерге, ж.б. 27,3 % га чейин көбөйгөн.

2.5-таблица. Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн айрым түрлөрүнө минералдык жер семирткичтерди чачуу [25,250б.]

	2018	2019	2020	2021	2022	Өсүү темпи % м-н
Айыл чарба өсүмдүктөрүнө чачылган минералдык жер семирткичтер (таасирлүү затка айландырганда)¹ - бардыгы, миң ц	259,2	291,9	291,5	323,4	330,0	127,3
1 га бардык айдоо аянтына, кг	21,3	24,0	59,3	68,4	70,8	3,3 эсе
анын ичинде:						
дан өсүмдүктөрү (жүгөрүсүз)	17,7	22,3	52,2	51,3	60,6	3,4 эсе
кант кызылчасы (фабрикалык)	23,9	35,4	138,9	75,3	61,8	2,6 эсе
пахта	56,9	86,9	74,9	157,2	130,6	2,3 эсе
тамеки	24,6	47,5	65,6	135	79,7	3,2 эсе
картошка	24,3	24,1	52,6	83,5	50,8	2,1 эсе
жашылча	40,1	37,8	79,5	103,1	87,5	2,2 эсе

Булак: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде, түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2018-2023-ж – Б., 2023. – Кирүү режими: <https://stat.gov.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo/>. - башкы беттен.

Айдоо аянтынын 1 га чачылган минералдык жер семирткичтер 21,3 кг дан 70,8 кг б.а. 49,5 кг, же болбосо 3,3 эсеге өссө, анын ичинде жашылча өстүрүүдө 40,1 кг дан 87,5 кг га жана дан өсүмдүктөрүнө (жүгөрүсүз) 17,7 кг дан 60,6 кг га, б.а. 3,4 эсеге, тамекини өстүрүүдө 24,6 кг дан 79,7 кг га б.а. 3,2 эсеге, кант кызылчасына (фабрикалык) 23,9 кг дан 61,8 кг га чейин, б.а. 2,6 эсеге, пахтаны өстүрүүдө 56,9 кг дан 130,6 кг га чейин, б.а. 2,3 эсеге көбөйгөн.

Демек учурдун талабына ылайык жергиликтүү рынокто суроо-талапка ээ болгон өсүмдүктөрдүн баардык түрүн өстүрүүгө жана ал өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүн жана көлөмүн көбөйтүү үчүн минералдык жер семирткичтер көп пайдаланыла баштаган.

Салыштырмалуу түрдө жалпы айдоо аянттарын азыктандырууга пайдаланылган минералдык жер семирткичтердин көлөмү таасирлүү затка

¹ Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлигинин өсүмдүктөрдү химиялаштыруу жана карантини Департаментинин маалыматтары боюнча.

айландырганда 2018-жылы чачылган жер семирткичтер муктаждыкты камсыз кылып, 2022-жылы 27,3 % га көбөйгөн.

2.6-таблицада көргөзүлгөндөй агрардык сектордо өндүрүлгөн продукциялардын баардык негизги түрү боюнча изилдөө аралыгында өсүү динамикасы 2,7 % дан (мөмө жана жемиш) 2,3 эсеге (тамеки) чейин жогоруласа, тескерисинче, картошка 14,5 % га, жашылча 11,6 % га, жүзүм 35,9 % га, бакча өсүмдүктөрү 18,5 % га, союлуучу мал жана канаттуулардын (тирүүлөй салмакта) 12,7 % га, жүн 4,3 % га кыскарган.

2.6-таблица. Айыл чарба продукциясынын сатылышы (чарбалардын бардык түрлөрү боюнча, тонна)[24,78б.]

	2018	2019	2020	2021	2022	Өсүү темпи % м-н
Дан	989 942	1 064 562	1 067 197	680 856	1 035 023	104,6
Картошка	874 401	828 427	870 608	761 770	747 591	85,5
Жашылча	856 916	796 439	849 325	746 969	757 756	88,4
Пахта сырьесу	65 656	67 344	62 460	66 622	76 493	116,5
Тамеки	508	530	536	1 053	1 149	2,3 эсе
Мөмө жана жемиш	185 284	209 712	221 346	193 958	190 358	102,7
Жүзүм	7 060	6 837	7 030	5 097	4 523	64,1
Бакча өсүмдүктөрү	243 905	235 193	245 338	195 498	198 757	81,5
Союлуучу мал жана канаттуулар (тирүүлөй салмакта)	333 126	283 015	279 038	281 638	290 733	87,3
Чийки сүт	1 279 512	1 335 613	1 367 929	1 323 682	1 374 963	107,5
Жумуртка, миң даана	428 524	484 603	481 777	464 125	498 576	116,3
Физикалык салмактагы жүн	5 908	7 503	7 598	6 947	5 653	95,7

Булак: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде, түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2018-2023-ж – Б., 2023. – Кирүү режими: <https://stat.gov.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo/>. - башкы беттен.

Анын негизги себеби катары өсүмдүктөрдүн вегетативдик өсүү учурунда күндүн кескин ысышы, суунун тартыштыгы ж.б.у.с. объективдүү жана субъективдүү себептер таасирин тийгизген. Жогоруда көргөзүлгөндөй мал чарбасы да мамлекеттик колдоого муктаж.

«Кыргыз Республикасынын агрардык секторун мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу жолдору» аталышындагы үчүнчү бапта Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун негизги өнүгүү багыттары каралып, агрардык сектордун мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу

жолдору аныкталган.

Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторун өнүктүрүүнүн негизги максаттары жана өнүгүү багыттары катары калкты сапаттуу тамак аш менен камсыздоо үчүн айыл чарбада өндүрүлгөн продукциялардын натыйжалуулугун, же болбосо өсүмдүк өстүрүүдө, мал жана балык чарбасында өндүрүлгөн продукциялардын өндүрүмдүүлүгүн жана көлөмүн жогорулатып, аны коромжусуз кайра иштетип, керектөөчүлөргө сапаттуу, жетиштүү көлөмдө, инновациялык технологияларды колдонуу менен өндүрүш чыгымдарды кыскартып, азык түлүк рынокто атаандаштыкка туруктуу продукциялар менен камсыз кылуу болуп саналат. Ошондуктан, экинчи баптагы талдоо көргөзгөндөй, өндүрүлгөн айыл чарба продукцияларынын натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн асыл тукум жана үрөн чарбасын колго алган чарба жүргүзүүчү субъектердин санын аймактарда көбөйтүүгө жана анын сапатын жогорулатууга мамлекеттик башкаруу органдарынын колдоосу керектигин ички рыноктогу учурдагы абал, өткөн кылымдын 90-жылдардагы республиканын агрардык секторундагы жетишкендиктер жана өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасы тастыктап турат.

Кыргыз Республикасынын агрардык секторун мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу маселесин, жогорудагы изилдөө көргөзгөндөй, жалпы дүйнөлүк тажрыйбаны, республиканын жаратылыш-климаттык өзгөчөлүктөрүн, айыл чарбасындагы учурдагы түзүлгөн кырдаалды эске алуу менен жана жаңы пайда болуп жаткан мүмкүнчүлүктөрдү өздөштүрүү аркылуу жүргүзүү зарыл. Анын эң негизгиси - айыл чарбасындагы майда дыйкан (фермер) чарбаларын кооперативдештирүү аркылуу жүргүзүү эң натыйжалуу жол деп эсептейбиз. Кыргыз Республикасындагы агарадык сектордогу жүргүзүлгөн реформанын жыйынтыгында учурда майда дыйкан (фермер) чарбалары басымдуу болушу, чарба жүргүзүүчү субъектердин чабалдыгы, жогорудагы теорияны тастыктап, анын натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн ресурстарды бириктирүү менен алардын оптималдуу айкалышын камсыз кылуу аркылуу өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасы тастыктагандай горизонталдык жана вертикалдык кызматташуу-кооперативдерди түзүү менен жетишүүгө болот деп эсептейбиз. Өнүккөн өлкөлөрдүн айыл чарба кооперациясынын азыркы түзүмүндө айыл чарба продукциясын өндүрүү, кайра иштетүү жана сатуу, өндүрүш каражаттары менен камсыз кылуу, кредиттөө, өндүрүү процессинде кызмат көрсөтүүлөр боюнча бирикмелерди белгилөөгө болот. Ошондой эле экономиканын чектеш тармактары менен айыл чарбасынын кесилишиндеги кооперация олуттуу позицияларды ээлейт. Айыл чарба продуктыларын жалпысынан да, анын айрым түрлөрү боюнча да сатууну уюштурууда дыйкандардын кооперативдеринин ролу өзгөчө. Бир катар учурларда кооперативдер ички рынокко да, тышкы рынокко да чыгуучу адистештирилген продукцияны кайра иштетүүнү жана сатууну уюштуруп, тийиштүү өндүрүштүк базаларды түзө алышат.

Андан башка айыл чарбасы менен байланышкан тармактардын ортосундагы байланыштарды өнүктүрүү менен кооперативдер топтогон

финансылык ресурстарды эң пайдалуу пайдаланат. Бир катар мамлекеттерде айыл чарбасын кредиттик жактан тейлөөнү өзүнүн кооперативдик системасын түзүү аркылуу жүргүзүшөт.

Демек, жалпы өнүккөн мамлекеттердин тажрыйбасы көргөзүп тургандай, учурда агрардык сектордо чарба жүргүзүп жаткан субъектердин ишмердигинде ар кандай муктаждыктарын камсыз кылуу үчүн министирликтен талап кылынып жаткан негизги кызматтарды кооперативдер өзүнө алып, өз алдынча көйгөйлөрдү чечүү боюнча иш аракеттерин алдын ала пландаштырып, аткарып, бир эле учурда кооперативдин мүчөлөрүнүн кызыкчылыктарын көздөө менен жалпы коомдун, мамлекеттин кызыкчылыгы үчүн иш аракеттерин жасап, натыйжалуулукту жогрулатууга салым кошушат.

Санариптик технологиялар экономиканын бардык чөйрөлөрүнө барган сайын көбүрөөк кирип жатат жана биздин өлкө үчүн экономиканын негизги тармагы болгон айыл чарбасы да четте калган жок.

Айыл чарбасын санариптик трансформациялоонун негизги милдети- ички жана тышкы чөйрө жөнүндө чогултулган маалыматтардан эң керектүүлөрүн өз учурунда алуу жана анын негизинде объективдүү башкаруу чечимдерин иштеп чыгуу жана кабыл улуу болуп саналат. Ал сенсордук жабдуулар, талаа датчиктери, өндүрүштүк жайлардын абалына байкоо жүргүзүү үчүн датчиктер, айыл чарба шаймандары жана машиналары, малдын ден соолугун көзөмөлдөө датчиктери, айрым чарбалардын, региондордун жана мамлекеттердин деңгээли боюнча айыл чарба системаларынын (жер, аба жана космос) мониторингинин маалыматтарын чогултуу аркылуу чогултулат.

“Санариптик чечимдер иштин сапатын объективдүү, так сандар менен баалоого жана ушул анализдин негизинде балансталган, өз убагында жана эң натыйжалуу башкаруу чечимдерин кабыл алууга мүмкүндүк берет. Санариптик чечимдердин комплексинин аркасында чыгымдардын структурасы ачык-айкын болуп, ар бир бизнес-процессти көзөмөлдөө эффективдүү болуп, талаа кызматкерлеринин иши жөнөкөйлөштүрүлөт”.

Ошентип агрардык секторду санариптештирүү аркылуу мамлекеттик башкарууну оптималдаштырууга жетишүүгө мүмкүнчүлүктөр түзүлүүдө. Санариптештирүү – айыл чарба жүргүзүүчү субъектилери үчүн керек болгон, сапаттуу, так, өз учурунда пайдалана турган маалыматтарды алууга жана анын негизинде башкаруу чечимдерди чыгарууга шарт түзүп, өндүрүлүп жаткан айыл чарба продукциялардын өндүрүмдүүлүгүн көтөрүүгө, өсүмдүктөрдү өстүрүү процессинде, жыйнап алууда, сактоодо, кайра иштетүүдө жана сатууда жоготууларды азайтып, агрардык сектордун натыйжалуулугун көтөрүүгө, фермерлердин социалдык экономикалык абалын жакшыртууга мүмкүнчүлүк түзөт.

КОРУТУНДУ

Диссертацияда иштелип чыккан теориялык, методикалык жана практикалык жоболор Кыргыз Республикасында агрардык секторду өнүктүрүүнүн багыттарына жана мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу жолдорун иштеп чыгууга багытталган изилдөөнүн илимий базасын толуктады.

1. Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуунун теориялык негиздерин ар тараптуу жана тереңдетип изилдөө жүргүзүүнүн негизинде мамлекеттик жөнгө салуу жана колдоо агрардык саясаттын маанилүү элементтери болуп эсептелери аныкталды. Анын негизги максаты калктын тамак-аш азыктарына болгон муктаждыгын стандарттарка жооп берген сапаттуу продукциялар менен камсыз кылуу жана агрардык сектордун туруктуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү өнүгүүсүнүн шартында өнөр жайын чийки зат менен камсыз кылуу болуп эсептелет.

2. Өнүккөн өлкөлөрдө агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу – агрардык секторду өнүктүрүү үчүн туруктуу экономикалык, укуктук жана социалдык шарттарды түзүү, калктын социалдык-алгылыктуу баада сапаттуу тамак-аш азыктарына болгон муктаждыгын канааттандыруу, айлана-чөйрөнү коргоо, фермерлердин кирешелерине таасир этүү каражаттарын, айыл чарба өндүрүшүнүн түзүмүн, агрардык рынокту, айылдын социалдык түзүмүн, тармактар жана чарбалар аралык мамилелерди өзүнө камтыган татаал механизми түзөрү белгиленди.

3. Укуктук –ченемдик актылардын айыл чарба ишканаларын укуктук камсыздоо, чарба жүргүзүүчү субъекттердин айрым түрлөрүнүн статусу жөнүндө, алардын ишинин ар кандай аспектилерин жөнгө салуучу жалпы тематикалык мыйзамдар жана мыйзам алдындагы актылар өз учурунда кабыл алынган. Ошондой эле өзүн-өзү жөнгө салуу актылары, башкача айтканда, устав, уюштуруу келишими, макулдашуулар жана башка актылардын түрлөрү иштелип чыккан. Убакыт өтүп жаңы шарттардын пайда болушу жана талаптардын өзгөрүшү менен укуктук-ченемдик карама-каршылыктарды ырааттуу ишке ашырууга жана жоюуга жетишүү үчүн иш аракеттер жүргүзүлүп жатканы жана агрардык секторду системалуу өнүктүрүү боюнча мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу үчүн мыйзамдарга толуктоо керектиги аныкталды.

4. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунда мамлекеттик жана коллективдик чарба жүргүзүүчү субъекттердин саны 33төн 31ге (2020-ж.) кыскарып, Өкмөттүн учурдагы айыл чарбасын колдоо саясатынын негизинде кайрадан калыбына келип жатса, жеке менчиктин негизинде уюштурулган жана иш аракетин жүргүзүп жаткан дыйкан (фермердик) чарбалардын 11,6 %, чарба өндүрүшү менен алектенген жеке ишкерлердин 10,1 %, токой чарбасындагы ишканалардын 2,2 эсеге жана балык өстүрүү чарба субъектилеринин саны 35,2 % га изилдөө аралыгында туруктуу өсүү менен натыйжалуу ишмердигин жүргүзүп жатышат.

Ошону менен бирге аймактардын жаратылыш-климаттык өзгөчөлүктөрү жана экономикалык жактан адистештирилүүсү өстүрүлүп жаткан айыл чарба продукцияларынын түрүнө жана көлөмүнө таасир берип жатат.

5. Агрардык сектордогу чарба жүргүзүүчү субъектилер өсүмдүктөрдү өстүрүү процессинде, чогултууда, сатууда жана кайрадан иштетүүдө мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан жетиштүү колдоо таба алган эмес. Ошентсе да калкты керектүү айыл чарба продукцияларына болгон мутаждыктарын камсыздандыруу аркылуу жеке кызыкчылыктарын канаттандыруу (киреше жана таза пайда табуу) үчүн жылдан жылга өстүрүлгөн өсүмдүктөрдүн түшүмүн жогорулатуу жана көлөмүн көбөйтүү үчүн тынымсыз чарба жүргүзүүчү субъектер өз иш аракеттерин жүргүзүшүүдө.

6. Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторун өнүктүрүүнүн негизги максаттары жана өнүгүү багыттары катары калкты сапаттуу тамак аш менен камсыздоо үчүн айыл чарбада өндүрүлгөн продукциялардын натыйжалуулугун, же болбосо өсүмдүк өстүрүүдө, мал жана балык чарбасында өндүрүлгөн продукциялардын өндүрүмдүүлүгүн жана көлөмүн жогорулатып, аны коромжусуз кайра иштетип, керектөөчүлөргө сапаттуу, жетиштүү көлөмдө, инновациялык технологияларды колдонуу менен өндүрүш чыгымдарды кыскартып, азык түлүк рынокто атаандаштыкка туруктуу продукциялар менен камсыз кылуу болуп саналат. Ошондуктан асыл тукум жана үрөн чарбасын колго алган чарба жүргүзүүчү субъектердин санын аймактарда көбөйтүү, майда жеке чарбаларды кооперативдерге бириктирүү, кластердик интеграцияны күчөтүү, санаритештирүүнү жайылтуу жана өнүктүрүү, “жашыл” айыл чарбасын өнүктүрүү агрардык сектордун учурдагы негизги өнүгүү багыттары болуп саналат.

7. Агрардык секторду системалуу өнүктүрүү боюнча мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу боюнча сунуштар иштелип чыкты. Изилдөө көргөзгөндөй, жалпы дүйнөлүк тажрыйба, республиканын жаратылыш-климаттык өзгөчөлүктөрү, айыл чарбасындагы учурдагы түзүлгөн кырдаал жана жаңы пайда болуп жаткан мүмкүнчүлүктөр Кыргыз Республикасынын агрардык секторун мамлекеттик башкарууну оптималдаштырууга шарт түзүүдө. Анын эң негизгиси - айыл чарбасындагы майда дыйкан (фермер) чарбаларын кооперативдештирүү аркылуу өсүмдүк өстүрүү процессинде, коромжуга учуратпай чогултууда, кайра иштетүүдө жана сатууда мамлекеттик башкаруу органдарынан талап кылынуучу иш аракеттерин кооперативдер өздөрү аткарып, иш аракеттин өндүрүмдүүлүгүн, жалпы натыйжалуулукту өстрөт.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Кыргыз Республикасында агрардык секторду өнүктүрүү багыттары боюнча диссертациялык изилдөө төмөнкүдөй сунуштарды жана рекомендацияларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берет:

1. Дүйнөлүк өнүгүү тажрыйбасы көргөзгөндүй мамлекеттик жөнгө салуу жана каржылык колдоосуз агрардык секторду өнүктүрүү татаал маселе. Ошондуктан агрардык секторду мамлекеттик башкаруу, жөнгө салуу жана колдоо агрардык саясаттын маанилүү элементтери катары баардык мамлекеттерде таанылып, тармактын учурдагы абалына жана өнүгүү

максаттарына жараша иштелип чыгып, пайдаланууда. Өнүгүү процессинде тоскоолдуктарды жоюуга жана натыйжалуулукту көтөрүү үчүн, жаңы пайда болгон мүмкүнчүлүктөрдү өздөштүрүп, пайдалануу аркылуу экономиканын агрардык секторун системалуу өнүктүрүү үчүн мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу сунушталат

2. «Кооперативдер жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамында «кооператив», «айыл чарба кооперативи» деген түшүнүктөр колдонулат. Кыргыз Республикасынын Салык кодексинде «айыл чарба кооперативи» деген термин жок. Ошол эле учурда Юстиция министрлиги айыл чарба кооперативдерин «коммерциялык» же «коммерциялык эмес» кооперативдер катары каттайт. Андай мамиле “кооператив” түшүнүгүнө логикалык жактан карама-каршы келгендиктен, айыл чарба кооперативдерин түзүүнүн негиздерин толук түшүнбөө менен коштолууда. Кыргыз Республикасынын укуктук-ченемдик актыларында коммерциялык эмес кооперативдерди түзүүнүн тартиби, ишинин принциптери жана салык салуу белгиленбейт, коммерциялык эмес кооперативдин типтүү уставы жок. Ошондуктан жогоруда келтирилген кемчиликтерди жоюу жана мыйзамды жакшыртуу үчүн укуктук-ченемдик актыларга толуктоолорду киргизүү сунушталат.

3. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунда жеке менчиктин негизинде уюштурулган жана иш аракетин жүргүзүп жаткан дыйкан (фермердик) чарбалардын саны 349 159 (2020-ж.) түзүп, чарба өндүрүшү менен алектенген жеке ишкерлердин саны 112422 (2020-ж.) түзсө, же болбосо изилдөө аралыгында 11,6 % жана 10,1 % га өссө, өстүрүлгөн айыл чарба продукцияларынын өндүрүмдүүлүгүн жана көлөмүн көбөйтүү үчүн кооперативдик кыймылды жандандыруу, алардын түзүлүшүнө, санынын көбөйүшүнө жана иш аракеттерине тоскоол болгон шарттарды жоюп, кооперативдердин мүчөлөрүнүн кызыкчылыктарын канаатандыруу үчүн мамлекет тарабынан жеңилдетүүлөр жана колдоо сунушталат.

4. Жаңы пайда болгон санаритештирүү мүмкүнчүлүгүн агрардык сектордун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн өздөштүрүү, керектүү жабдыктарды сатып алуу, программаларды иштеп чыгуу, мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан уюштуруу жана каржылык маселерди чечүү сунушталат.

5. Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторун өнүктүрүүнүн негизги максаттарына жана өнүгүү багыттарына ылайык айыл чарба кластерлерин өнүктүрүү жана ишке ашыруу, өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугу маселесин чечүү, региондордун экономикасын диверсификациялоо жана кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүү үчүн мүмкүндүк түзөт.

Айыл чарба продукцияларын өндүрүүдө жана кайрадан иштетүүдө кластерлердин өнүгүшү үчүн мамлекет баардык мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланып, аны жандандыруу сунушталат.

6. Агрардык сектордун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн майда чарбаларды кооперативдештирүү, алардын активдерин концентрациялоо

жана адистештирүү абдан маанилүү. Ар бир дыйкан өз алдынча адистештирилген багыты менен иш аракеттерин жүргүзүү, кооперативдердин мүчөлөрүнүн активдерин топтоо жана чогуу пайдалануу, милдеттерди бөлүштүрүү аркылуу учурдагы өз алдынча иш жүргүзүп жаткан субъектердин мамлекеттик колдоого муктаж болгон көптөгөн көз карандылыгынан арылтат. Ал өз учурунда тармакты системалуу өнүктүрүү үчүн мамлекеттик башкарууну оптималдаштырууну шарттайт. Ошондуктан кооперативдерди түзүү жана алардын санын көбөйтүү үчүн мамлекеттик башкаруу органдарына дүйнөлүк тажрыйбаны пайдалануу сунушталат.

7. Башкаруу чечимдерди туура жана өз учурунда кабыл алуу-чарба жүргүзүүчү субъектердин натыйжалуулугуна түздөн түз таасир берет. Ошондуктан экономиканын агрардык секторунда ишмердигин жүргүзгөн баардык айыл чарба субъектеринин иш аракеттерине таасир берүүчү факторлор боюнча так, сапаттуу, өз учурунда маамлыматтарды алуу үчүн абдан керектүү санаритештирүүнү өздөштүрүү, пайдалануу аркылуу агрардык секторду системалуу өнүктүрүү үчүн мамлекеттик башкарууну оптималдаштырууну сунуштайт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Абдыкадыр кызы Г. Агроонор - жай комплексинин ишканаларында стратегиялык башкарууну калыптандыруу жолдору. -Бишкек. Наука новые технологии и инновации Кыргызстана №1. -2021-ж. -46 б.
2. Абдыкадыр кызы Г. Мамлекеттик агрардык иш алып барууну жөнгө салуунун дүйнөлүк тажрыйбасы.-Бишкек. БМУнун жарчысы №2, - 2022-ж.-76 б.
3. Абдыкадыр кызы Г. Коронавирус COVID -19 шарттарында агроөнөр жай комплексти колдоонун эл аралык тажрыйбасы.-Бишкек. БМУнун жарчысы №1, 2021-ж. -44 б.
4. Абдыкадыр кызы Г. Мамлекеттин экономикасында айыл чарбанын баалуулугу жана өзгөчөлүктөрү.-Бишкек. БМУнун жарчысы № 2,3.-2021-ж.-1б.
5. Абдыкадыр кызы Г. Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуунун дүйнөлүк тажрыйбасы. -Бишкек. Ала Тоо эл аралык университетинин илимий журналы, № 1.-2022-ж. 288 б.
6. Абдыкадыр кызы Г. Кыргыз агра чарба секторун мамлекеттик жонго салуу жолдору.-Бишкек, Ала Тоо эл аралык университетинин илимий журналы,№ 3.-2022-ж. - 198-204 б.
7. Абдыкадыр кызы Г. Кыргыз Республикасынын Агро-чарба секторун мамлекеттик жөнгө салуу ролу жана мааниси.- Бишкек. БМУнун жарчысы № 2.-2022-ж.-76 б.

Абдыкадыр кызы Гулзаданын 08.00.05 – тармактык экономика адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторун системалуу өнүктүрүү боюнча мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу» темасындагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: агрардык сектор, табигый-климаттык өзгөчөлүктөр, айдоо аянттары, ресурстар, инновациялар, түшүмдүүлүк, экспорт, импорт, өнүгүү келечектери, болжолдоо, башкаруу, мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу.

Изилдөөнүн объектиси болуп агрардык сектор саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп агрардык секторду системалуу өнүктүрүү боюнча мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу процесси саналат.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторунун калыптанышын жана учурдагы абалын изилдөө аркылуу тармакты системалуу өнүктүрүү үчүн мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу боюнча теоретикалык-практикалык сунуштарды иштеп чыгуу-диссертациялык иштин максаты болуп саналат.

Изилдөөнүн методдору: статистикалык, салыштырмалуу, жалпылоо, сандык, системалык жана экономикалык-математикалык моделдөө ыкмалары.

Алынган жаңылыктар: Рыноктук мамлелеринин шартында агрардык секторду өнүктүрүүнүн келечектүү багыттарын аныктоо, Кыргыз Республикасынын агрардык секторун мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу боюнча сунуштар иштелип чыкты.

Алынган натыйжалар: Ишти даярдоонун жүрүшүнөн келип чыккан практикалык натыйжалар, далилдүү сунуштар жана корутундулар агрардык секторду өнүктүрүү саясатын ишке ашыруучу мамлекеттик органдар тарабынан айыл-чарба стратегиясын экономикалык багыттарын аныктоодо, ошондой эле иштелип чыккан сунуштар кыска мөөнөттүү жана орто мөөнөттүү келечекте агрардык секторду өнүктүрүүнүн стратегияларын жана программаларын иштеп чыгуу үчүн негиз боло алат.

Колдонуу даражасы: иштелип чыккан жана негизделген практикалык нуктагы сунуштар республиканын региондорунда агрардык секторду өнүктүрүүнүн келечектүү багыттарын аныктоодо, мамлекеттик программаларды иштеп чыгууда, автор тарабынан иштелип чыккан даярдалган сунуштар мамлекеттик органдар тарабынан колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү: Агрардык секторду илимий - теориялык, методикалык жактан иштелип чыккан негиздемеси, алынган жыйынтыгы жана практикалык сунуштары Кыргыз Республикасынын министирликтер, ведомстволор тарабынан даярдалуучу Кыргыз Республикасынын концепцияларына, социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн стратегиясына, айыл-чарбанын башкы багыттарын аныктоого маалыматтык база катары колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Абдыкадыр кызы Гульзады на тему:
**«Оптимизация государственного управления для планомерного
развития аграрного сектора экономики Кыргызской Республики»**
представленной на соискание ученой степени кандидата экономических
наук по специальности 08.00.05 – отраслевая экономика

Ключевые слова: аграрный сектор, природно-климатические особенности, посевные площади, ресурсы, инновации, продуктивность, экспорт, импорт, перспективы развития, прогнозирование, менеджмент, оптимизация государственного управления.

Объектом исследования является аграрный сектор.

Предметом исследования является процесс оптимизации государственного управления для планомерного развития аграрного сектора.

Цель исследования: разработка теоретических и практических предложений по оптимизации государственного управления для планомерного развития отрасли путем изучения формирования и современного состояния аграрного сектора экономики Кыргызской Республики является целью диссертации. работа.

Методы исследования: статистические, сравнительные, обобщающие, количественные, систематические и методы экономико-математического моделирования.

Научная новизна: В условиях рыночной конъюнктуры разработаны предложения по определению дальнейших направлений развития аграрного сектора, по оптимизации государственного управления аграрным сектором Кыргызской Республики.

Полученные результаты: практические результаты, обоснованные предложения и выводы, вытекающие из хода подготовки работы, используются для определения экономических направлений аграрной стратегии государственными органами, реализующими политику развития аграрного сектора, а также Основанием для выхода могут стать разработанные предложения по разработке стратегии и программы развития аграрного сектора на краткосрочную и среднесрочную перспективу.

Степень использования: разработанные и обоснованные практические предложения могут быть использованы государственными органами при определении перспективных направлений развития аграрного сектора в регионах республики, при разработке государственных программ.

Область применения: Научно-теоретическое, методически разработанное обоснование, результаты и практические рекомендации плодовоощной отрасли могут быть использованы в качестве информационной базы для разработки концепции Кыргызской Республики, стратегии социально-экономического развития, определения основные направления сельского хозяйства, подготовленные министерствами и ведомствами Кыргызской Республики.

RESUME

dissertation by **Abdykadyr kyzy Gulzada** on the topic:

“Optimization of public administration for the systematic development of the agricultural sector of the economy of the Kyrgyz Republic” submitted for the academic degree of **Candidate of Economic Sciences in specialty 08.00.05 – industrial economics**

Negizgi sozdor: agricultural sector, tabigy-klimattyk özgöçhölükter, aidoo ayanttary, resourcetar, innovationalar, tushymduyuluk, export, import, Onyguyy kelechekteri, bolzholdoo, bashkaruu, mamlekettik bashkaruunu optimaldashtyruu.

Isildoun objectisi bolup agrardyk sector sanalat.

Isildoun subjects bolup agrardyk sektordu systemuu onukturuu boyuncha mamlekettik bashkaruunu optimaldashtyruu processi sanalat.

Isildoonyn maksati: Kyrgyz Republic sonyn economy sonyn agrardyk sectorunun kalyptanyshyn zhana uchurdagy abalyn izildoe arkyluu tarmakty systemluu onukturuu ychyn mamlekettik bashkaruunu optimaldashtyruu boyuncha theoreticals k-praktikalyk sunushtardy ishtep chiguu-dissertationlyk ishtin maksaty bolup sanalat.

Isildoonyn methoddor: statisticsik, salyshtyrmaluu, zhalpyloo, sandyk, systemalyk zhana economicalyk-mathematicalik modelldoe ykmalary.

Alyngan janylyktar : Marketplace mamlelerinini shartynda agrardyk sektordu onukturuunun kelechektuu bagyttaryn aniktoo, Kyrgyz Republicsyn agrardyk sektorun mamlekettik bashkaruunu optimaldashtyruu boyuncha sunushtar istelip chyky .

Alyngan natyzhalar: Ishti dayardoonun zhurushunonon kelip chykan practicyk natyzhalar, dalildu sunushtar zhana korutundular agrardyk sector onunukturuu sayasatyn ishke ashyruuchu mamlekettik organdar tarabynan aiyl-charba strategysyn economics bag yttaryn aniktoodo, oshondoy ele ishtelip chykan sunushtar kyska mænettuy zhana orto mænettuy kelechekte agrardyk sektordu onykturyunun strategylaryn zhana programlaryn ishtep chyguu ychyn negiz bolo alat.

Koldonuu darazhasy: ishtelip chykan zhana negizdelgen praktikalyk nuktagy sunushtar republican regiondorunda agrardyk sector ononukturuunun kelechektuu bagyttaryn aniktoodo, mamlekettik programlardy ishtep chyguuda, author tarabynan ishtelip chykan dayardalgan sunushtar mamlekettik organdar tarabynan koldonulushu mymkun .

Koldonuu cheyrosu: Memæ-zhemish tarmagynyn ilimiy - theorylyk, methodologyk zhaktan ishtelip chykan negizdemesi, alyngan zhyyyntygy zhana practicyk sunushtary Kyrgyz Republicsyn minister, department tarabynan dayardaluuchu Kyrgyz Republicsyn concept Laryna, socialdyk-economikalyk onukturuynun strategysyn, aiyl-charbanyn bashky bagyttaryn aniktoogo maalyattyk base katars koldonulushu mumkun .

